EDAT BAĞLAMINDA SÖZCÜK TÜRLERİNE YENİ BİR YAKLAŞIM

ÖZET

Edat, dilbilgisinin en bulanık kavramlarından birisidir. Zaten dilbilgisi uzmanları arasında da bu konuda bir uzlaşma yoktur. Bu bulanıklık öğrencileri de araştırmacıları da yanıltabilmektedir. Bundan dolayı bugüne kadarki çalışmalarda *edat* kapsamında değerlendirilen sözcüklerin aşağıda olduğu gibi yeniden sınıflandırılması konuyla ilgilenenlerin işini kolaylaştıracaktır.

Anahtar sözcükler: Ünlem, bağlaç, ilgeç, tümcemsi, özsözcük (partikel)

ABSTRACT

***Edat*, dilbilgisinin en belirsiz terimlerinden birisidir; neyi anlattığını belleğimizde canlandırmamız oldukça zordur. Bu kavram bulanıklığı hem bilimsel araştırma yapanları hem de öğreticilerle öğrencileri olumsuz etkilemektedir. Bu yüzden bu çalışmada *edat*'ı irdelemeyi, birçok kişice edat kapsamında değerlendirilen sözlüksel birimleri şimdiye kadarkinden ayrı olarak sözcük türleri bakımından yeniden ulamlandırmayı amaçlıyoruz.**

Türkbilim (Türkoloji) uzmanlarının başeskilerinden (duayenlerinden) sayılan Ergin (1988: 328) edatları *anlamları olmayan, yalnızca dilbilgisel işlevleri olan sözcükler* olarak görmektedir ve ünlem edatları, bağlama edatları, son çekim edatları, sona gelen edatlar diye dörde ayırmaktadır.

Ediskun da (1985: 284) edatların başlı başına anlamları olmadığından, ancak tümceye girdiklerinde anlam ilgileri kurup anlamlarını sezdirdiklerinden söz etmekte ve bu tanıma dayanarak durum ekleri ile *(-e, -de, -den*) belirteç türeten *–den* ve *–siz* eklerini bu ulamda incelemektedir.

Kahraman (1986: 93), Deny (1941: 560) gibi edatları ilgeç, bağlaç ve ünlem diye üçe ayırmakta; Helbig (1990: 19-21) edatın karşılığı olan Almanca *Partikel* teriminin dört ayrı anlamda kullanıldığını söylemektedir; yani aynı terim bulanıklığı Batı dillerinde de vardır[1]. B. Vardar yönetiminde hazırlanan *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde ise *edat* ve Alm. *Partikel*'in karşılığı olarak *ilgeç* verilmekte, ilgeçten *de, ile, için, üzere dolayı, gibi* gibi sözlüksel biçimbirimler anlaşılmaktadır.

Edatın karşılığı olarak *ilgeç* terimini kullanan Atabay/Kutluk/Özel (1983) bu terimin birden çok kavramı içerecek biçimde kullanıldığına ve bu kavramın sınırlarının çizilmesi gerektiğine değinmektedir[2].

Buna göre *ilgeç* teriminin de anlamı açık değildir; zaman zaman genel anlamda *edat*ın yerine, bazen dar anlamda yalnız *Adposition*'un (sona gelen edatlar?) karşılığı olarak, kimi zaman ise Erişek'te (1998) olduğu gibi yalnız "Türkçede ayırt edilmeyen / tanımlanmayan bir sözcük türü (dar anlamda *Partikel*) için" (Gel *artık*! *Bakalım* sınavı başaracak mısın!?) kullanıldığı görülmektedir.

Konuya değinen bütün kitapları burada tek tek sıralamak olanaksızdır. Ancak inceleyebildiğimiz kitaplar arasında edatla ilgili olarak yukarıda anılan görüşlerden ayrı somut bir yaklaşıma rastlanmamıştır.

Doğrusu bu kadar karmaşık bir terimin Türk diline kazandıracağı bir şeyin olamayacağı açıktır. Neredeyse bir çöp tenekesi gibi, ulamlandırılmasında güçlük çekilen ya da tek ölçüte (biçimbilimsel ölçüte: çekimi yapılamayan her birim) dayanarak birbiriyle ilişkilendirilen, ama aslında birbirinden ayrı birçok dil birimini kapsayan bu terimin, tartışma götürmeyen *ünlem, bağlaç* gibi sözcükler için de kullanılması anlaşılır gibi değildir. Bu görüşten yola çıkarak *edat* teriminin zihinleri bulandırdığını savlıyor ve *edat* altında gösterilen terimlerin aşağıdaki biçimde bölümlendirilmesini öneriyoruz:

1) Ünlemler

Anlamsal açıdan: Anlamları ancak bir bağlam içerisinde daha çok somutlaşan; sevinç, korku, üzüntü, şaşkınlık gibi duyguların dışavurumu, kimi zaman doğa seslerinin yansıtılması ya da çağrı, buyruk ve dileklerin anlatımı için kullanılan sözcük türü.

Sözdizimsel açıdan: Ünlemler tümce değeri olan sözcüklerdir; tek başlarına ya da tümcenin sonunda / başında kullanılabilirler: *Oh! Ay! Eyvah! Beyefendi! Özgür!*

2) Bağlaçlar

Anlamsal açıdan: Kimi zaman açık bir anlamları olmamakla birlikte bağlaçlar anlamsız öğeler değildir; bağladıkları birimlere değişik anlamlar katarken kendi anlamlarını da belirginleştirirler.

- **Ben bu sorunu çözerim diyorsun, *ama* çözebileceğini sanmam**

tümcesinde *ama* bağladığı iki tümce arasında aykırılık olduğunu, ayrıca konuşucunun kuşku / itiraz gibi duygu ve düşüncelerini anlatır.

Sözdizimsel açıdan: İki sözcüğü, sözcük öbeklerini ya da tümceleri birbirine bağlar; genellikle bağladıkları öğelerin arasında yer alırlar; tümceleri bağladıklarında bu kuralın dışına çıkılabilir, devrik tümce oluşturulabilir:

- **Yıkarken bana yardım etmek zorundasın, arabaya elimi sürmem *yoksa.***

3) İlgeçler

Anlamsal açıdan: Almanca gibi kimi dillerde belirteç ilgisi kurmayan ilgeçlerin somut bir anlamı olmazken, Türkçedeki ilgeçler genellikle belirgin bir anlam taşırlar:

- **Wir verzichten *auf*s Geld.**

Bu tümcede *auf* ilgecinin belirgin bir anlamı yoktur. Görevi, tümleç *Geld* ile tümlediği *verzichten* eylemini birbirleriyle ilişkilendirmektir, *sözdizimsel uyum*u sağlamaktır.

- **Okula *kadar* yürüdük**

tümcesindeyse *kadar* ilgeci varış noktası;

- **Adanaspor'a *karşı* iyi mücadele ettik**

tümcesinde *karşı* ilgeci rekabet;

- **Çocuk *gibi* konuşuyorsun**

tümcesindeki *gibi*, benzerlik anlatır.

Sözdizimsel açıdan: İlgeçler bazı dillerde ilgili oldukları sözcüğün önüne gelir; bu durumda bunlara *önilgeç* (Praeposition) denir: *für* dich (Alm.) , *for* you (İng.).

Kimi zaman ilgili oldukları adı içlerine alırlar, bu durumda bunlara *içilgeç* (Circumposition) demek gerek: *um* Gottes *willen* (Alm.)[3].

Türkçede olduğu gibi ilgili oldukları addan sonra geldiklerinde *sonilgeç* (Postposition) diye adlandırılırlar: senin *için,* Ali'ye *göre*. Bu durumda *ilgeç*, Batı dillerinde *Adposition* diye bilinen terimin karşılığı olarak kullandığımız bir üstkavramdır.

İlgeçlerle bağlaçlar, öğeler arasında ilgi / bağ kurmaları açısından benzerlik göstermelerine karşın ayrı sözcük türleridir. Helbig / Buscha'ya (1992: 162) dayanarak ilgeçlerle bağlaçlar arasındaki farkları şöyle sıralayabiliriz:

- **İlgeçler yalnız sözcükleri bağlarken, bağlaçlar tümceleri de birbirine bağlar.**
- **İlgeçler adları belli bir duruma (Kasus) sokma özelliğine sahiptir. Bağlaçlarda bu özellik yoktur.**
- **İlgeçler tümce öğesinin içinde yer alır, bir parçası olur; bağlaçlar tümce öğesinin bir parçası olamaz; tümce sınırının dışında bulunur.**

4) Tümcemsiler

Anlamsal açıdan: Onaylama, reddetme vb. öznel tutumları anlatmaya yarayan bu sözcük türü için *tümcemsiler* teriminin kullanılmasını öneriyoruz..

Sözdizimsel açıdan: Tek başlarına kullanılabilen, bir tümcenin yerini tuttukları için tümce değeri olan, bir tümceyle kullanıldıklarında tümcenin başında ya da kimi zaman sonunda da yer alabilen birimlerdir. Örnekler: *evet, hayır, peki, hay hay, yok, değil*.

Elbette tek başına bir tümcenin yerini tutan başka sözcükler de vardır:

- **Ne yemek istiyorsun? – *Kebap.***
- **Burcu'yu seviyor musun? – *Oldukça.***

Ancak yanıt olarak kullandığımız birimler eksiltili tümcelerdir. *Kebap* 1. tümcenin belirtisiz nesnesi, *oldukça* ise yanıtı olduğu tümcenin yükleminin *ayırtac*ıdır; eylemlerin *edimsel birleşim değeri* uyarınca, dilde tutumluluk sağlamak amacıyla *bilinen öğeler* eksiltilmiştir.

Oysa tümcemsiler eksiltili tümcelerin öğeleri değildir; anlamsal açıdan bir tümcenin yerini alırlar; onu olumlarlar ya da olumsuzlarlar. Sözdizimsel açıdan ise ilgili oldukları ya da yerine kullanıldıkları tümceye bağımlı değildirler.

5) Özsözcükler

Bu terimi, Türkçe dilbilim ve dilbilgisi çalışmalarında değişik adlar altında gösterilen, aşağıda da değineceğimiz sözcükler için öneriyoruz. Sözkonusu ettiğimiz bu sözcükleri Erişek (1998) *ilgeç* diye adlandırmaktadır. Ancak zaten varolan terim ve kavram kargaşasını daha çok derinleştirmemek için *ilgeç* terimini – yukarıda belirttiğimiz gibi - adlar arasında (*Barış için savaş* olmaz) ya da adlarla tümledikleri eylem arasında ilgi kuran sözcükler için (Evrensel barış için *küreselleşmeye karşı direnelim*) saklı tutuyoruz. *Özsözcük* terimini neden önerdiğimizi değişik açılardan ele alalım:

Biçimbilimsel açıdan: *Özsözcükler* çekimi yapılamayan, işletilemeyen, kısacası "öz" biçimlerini değiştirmeden aynı kalan, genellikle kısa ve yalın olan birimlerdir. Türkçede sayıları oldukça azdır.

Sözdizimsel açıdan:

- **Tümcemsiler ve ünlemler gibi tümce değerleri yoktur.**
- **Sıfatlar ve adlar gibi tamlama / tümleç oluşturamazlar.**
- **Adlar ve belirteçler gibi tümce öğesi değeri taşımazlar.**
- **İlgeçler ya da bağlaçlar gibi ilgi kurucu / bağlayıcı işlev göremezler.**
- **Tümceden çıkarıldıklarında tümcede sözdizimsel bir yanlışlık oluşmaz.**

Anlamsal açıdan:

- **Konuşucunun konuya ilişkin öznel tutumunu, kişisel bakış açısını, duygularını; kısacası tümcede "kişiye özel olanı" yansıtmaya yararlar.**
- **Tümce / tümce öğesi değeri taşımadıkları için herhangi bir soruya konu ya da yanıt olamazlar.**
- **Tümcenin bir bölümüne değil, tümüne (yükleme) gönderme yaparlar.**
- **Bağımsız sözcüksel anlamları genellikle yoktur; bu nedenle tümcenin gerçeklik koşullarına katkıda bulunmazlar; yalnızca – yukarıda belirtildiği üzere – konuşucunun öznel yaklaşımını yansıtırlar.**
- **Her özsözcük her tümce tipinde yer alamayabilir.**
- **Olumsuzlanamazlar.**

Şimdi örnekler verelim:

- **Ali araba almış. – Ucuz mu *bari*? - Ucuz olsaydı *bari*.**
- ***Bari* zamanında gel!**

Bu özsözcük buyrum tümcelerinde / koşullu tümcelerde yer alır; bir şeyin en alt düzeyde de olsa gerçekleşmesi beklentisi ya da kuşku anlatabilir.

- **Naim gelecek mi? Geldi *bile*.**
- **Toplantıya yardımcı doçentler katılıyor mu? – Öğrenciler *bile* katılıyor.**

***Bari*'nin tersi olarak değerlendirebileceğimiz *bile*, umulanın dışında, beklenenin fazlasının gerçekleşmesini anlatır; soru tümcelerinde yeralmaz.**

- **Gel *bakalım* buraya!**

İstek / tehdit anlatan bu özsözcük buyrum tümcesinde başta bulunmaz: ****Bakalım* gel buraya!

- **Bize yardım edebilecek misiniz? – *Bakalım*.**

Yukarıda özsözcüklerin sözdizimsel özelliklerinden sözederken, bir soruya yanıt olamayacaklarını söyledik. Bu soru-yanıt örneğindeki *bakalım* sözcüğü *ayırtaç*[4] olup bir öncekinden ayrıdır ve olasılık anlatır. Yani sıkça rastlandığı üzere aynı biçimbirim ayrı içerikler taşıyabilir, ya da birden çok içerik tek biçimle anlatılabilir.

- **Yemek *çok* da tuzlu değilmiş.**
- **Bırak da gideyim!**
- **Sabaha kadar *da* çalışmıştık oysa.**

Birinci örnekte *aşırılık*, ikinci örnekte *istek,* üçüncü örnekte *üstelik* anlamını veren *da*, yukarıda sayılan ölçütlere tam bir uygunluk gösterir. "Lotodan para çıkacak *da* borcunu ödeyecek" örneğinde olduğu gibi *de/da*'nın bağlaçsal kullanımı da sözkonusudur[5].

- **Buradan birer künefe yiyelim *gitsin*.**

  Kalıplaşmış durumda ve yüklemden sonra kullanılabilen *gitsin* gerçek anlamını yitirerek bir işi sonuçlandırma dileğini anlatır. Öyleyse *gitsin'*li tümceler geçmiş zamanlı olamaz, şimdiki zamanlı olur.

- **Beni anlamadın *gitti.***

***Gitti*, sözdizimsel ve yapısal açıdan *gitsin* ile karşılaştırılabilir. İstenmesine karşın gerçekleşmeyen bir konuyu anlatan *gitti,* yalnız *görülen geçmiş zaman*lı tümcelerde kullanılır.**

- **İşler kötü *demek*.**

Bu özsözcük yapılan bir saptamayı, buna duyulan üzüntüyü / şaşkınlığı, beklenmeyen bir durumu anlatır.

- ***Hani* her gün bir kitap okuyan bir öğrenci vardı ya...**

- ***Hani*** **bankada onbinlerce doları olmasa...**
- ***Hani*** **ne demişler...**
- ***Hani*** **pek de pahalı sayılmaz ya...**[6]

Bu örneklerdeki *hani* yapılan anımsatmayı pekiştirir; "Hani biletler?" örneğindeki *hani* (nerede?) soru sözcüğünden işlev açısından farklıdır.

- **Bak *hele* bana ne diyor!**
- ***Hele*** **sen git, görürsün gününü.**
- ***Hele*** **şükür! On dakikalık gecikmeyle gelebildin.**
- **Hüseyin oldukça çalışkan; *hele* ablası daha da çalışkan.**

İlk iki örnekteki *hele* özsözcüğü tümceye şaşkınlık, tehdit ve uyarı anlamı katar. Üçüncü tümcedeki *hele* geciken bir davranış nedeniyle öfkelenişi anlatır. Dördüncü tümcedeki *hele* ise bağlaçtır.

- ***Hazır*** **Tunceli'ye kadar gelmişken amcangile de uğrayalım.**

Bu örnekte fırsat anlatan *hazır*, *hazır giyim* vb. örneklerde nitem (sıfat) konumundaki *hazır* ile karıştırılmamalıdır.

- **İşinden niye ayrıldın *ki*?! (pekiştirme)**
- ***Yahu*** **hiç insan sevgisi yok mu bu adamda?!(sitem)**
- **Gecikmeyesin *ha*! Bu örnekteki özsözcük yapılan uyarıyı pekiştirir.**
- **Davayı kazandık *ya*, sen ona bak! (umursamama)**

6) Ayırtaçlar[7]

Ayırtaçlar da Türkçede ayırt edilmeyen bir sözcük türüdür. Buraya aldığımız sözcükler Türk(çe) dilbilgisi kitaplarında belirteç olarak görülmektedir. Hatta yabancı dillerdeki eşdeğerleri de birçok yabancı dilbilgisi kitabında belirteçlerle birlikte değerlendirilmektedir. Ayrı bir yaklaşım sergileyen en tanınmış dilbilimci olarak G. Helbig ve J. Buscha'yı gösterebiliriz. G. Helbig ve J. Buscha'nın (1992: 190) Almancada *Modalwort* diye adlandırdığı ayırtaçlar biçim ve sözdizim açısından belirteçlerle aynı özellikleri taşır[8]**. Nitekim eksiltili tümce değerleri vardır; tamlama / tümleç oluşturabilirler; tümce öğesi değeri taşırlar:**

- **Yarın gelecek misin? – *Belki.***
- **Sevgi sınavı başarır mı dersin? *Elbette!***

Hemen sezildiği gibi ayırtaçları belirteçlerden ayıran nokta, anlamsal özellikleridir. Görüldüğü üzere ayırtaçlar bir olaya, konuya ya da duruma olanak, gerçeklik, zorunluluk açısından bir kişinin nasıl baktığını yansıtırlar. Yani belirteçler nesnel, ayırtaçlarsa öznel bir bakış açısı getirirler; olabilirlik-olamazlık, gerçeklik-gerçekdışılık, istek-zorunluluk vb. kişisel bir yaklaşımı ve tümceye yüklenen duygusal anlamları aktarırlar. Bu yönleriyle anlamsal açıdan özsözcüklere benzerler. Ancak (tümce / tümce öğesi değeri taşıdıkları için) bir soruya konu ya da yanıt olabilmeleri, açık sözlüksel anlam taşımaları ve tümcenin gerçeklik koşullarına katkıda bulunmaları bakımından özsözcüklerden ayrılırlar. Ayırtaçları belirteçlerden ayırmak için Helbig ve Buscha'nın (1992: 191) önerdiği testlerin bazılarını Türkçeye de uyarlamak olanaklıdır (Bak. Balcı 1993: 131-132):[9]

(1) Karar soru tümcelerine ayırtaçla yanıt verilebilir, belirteçle verilemez. Benzer biçimde, tamamlama soru tümcelerine belirteçler yanıt olabilir, ayırtaçlar olamaz:

- **Zil çaldı mı? – *Galiba* (ayırtaç)**

  Zil ne zaman çaldı? - **Galiba*[10]

  Zil ne zaman çaldı? - *Şimdi* (belirteç)

  Zil çaldı mı? - **Şimdi*[11].

- **Sabahları çay içer misin? – *Genellikle* (ayırtaç)**

  Sabahları ne içersin? **Genellikle*

(2) Belirteçler, ayırtaçların tersine soru, buyrum ve istek tümcelerinde bulunamaz:

- **Seni *günaşırı* arayayım mı? (belirteç)**

  ***Seni *belki* arayayım mı? (ayırtaç)**

- ***Hasan *maalesef* geldi mi? (ayırtaç)**

  Hasan *dün* geldi mi? (belirteç)

(3) Belirteçlerin çekimi (derecelendirmesi) yapılabilir, ayırtaçlarınki yapılamaz:

- **Bu çocuk Almancayı *daha iyi* öğrendi (belirteç)**

- ***Baban *daha belki* gelir (ayırtaç)**

(4) Birden çok belirteç bir tümce içinde yer alabilir; ayırtaçlar için bu, sözkonusu değildir:

- **Bu çocuk Almancayı *daha iyi ve daha çabuk* öğrendi (belirteç)**

- ***Baban *belki ve maalesef* gelir (ayırtaç)**

Bu yazıyla öncelikle edat terimine / kavramına açıklık getirilmiş, sözcük türlerinin birbiriyle karıştırılmasının önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Bu arada Türkçede şimdiye değin hiç ayırt edilmeyen/kullanılmayan kavramlar/terimler kullanılmıştır. Unutulmamalıdır ki bunlar yalnızca bir öneridir. Biz bunları öneriyoruz ve kullanıyoruz. Her türlü yapıcı eleştiri ya da öneri Türkçenin daha varsıl bir bilim dili olmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Atabay, N./Kutluk, İ./Özel, S.: Sözcük Türleri. TDK Yayınları, Ankara, 1983.

Balcı, Tahir: Abriss der deutsch-türkischen kontrastiven Grammatik. DÜ Yayınları, Diyarbakır, 1993.

Barutçu-Özönder, Sema: *Türkçede edat kavramı.* "Türk Gramerinin Sorunları" Toplantısı (22-23 Ekim 1993). TDK Yayınları: 600, Ankara, 1995. S. 73-74.

Deny, Jean: Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi). Maarif Matbaası, İstanbul, 1941.

Ediskun, Haydar: Türk Dilbilgisi. Remzi Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.

Ergin, Muharrem: Türk Dil Bilgisi. Bayrak Basım/Yayın/Dağıtım. 17. Baskı, İstanbul, 1988.

Erişek, Özcan: Çeviri Sorunu Olarak Niteleme İlgeçleri. Almanca-Türkçe Karşılaştırmalı Bir Çalışma. Yayınlanmamış Doktora Tezi. ME.Ü. SBE. Mersin, 1998.

Hacıeminoğlu, Necmettin: Türk Dilinde Edatlar. MEB Yayınları, Öğretmen Kitapları Dizisi: 193. İstanbul, 1992.

Helbig, Gerhard: Lexikon deutscher Partikeln. Verlag Enzyklopaedie, Leipzig, 1990.

Helbig, G./Buscha, J.: Leitfaden der deutschen Grammatik. Langenscheidt. Verlag Enzyklopaedie. 7. Aufl., Leipzig.Wien.1992.

Kahraman, Tahir: Yükseköğretimde Türk Dili ve Anlatımı. Güneydoğu Modern Matbaa, Diyarbakır, 1986.

Oruç, Birsel: *Türkiye Türkçesinde Kullanılan Çekim Edatları Üzerinde Görüş Farklılıklarından Kaynaklanan Problemler.* Türk Gramerinin Sorunları II. TDK Yayınları: 718. Ankara, 1999. S. 421-430.

Püsküllüoğlu, Ali: Öz Türkçe Kılavuzu. 2. Baskı. ABC Tanıtım Basımevi, İstanbul, 1990.

Toparlı, Recep: *Son Çekim Edatları*. Türk Gramerinin Sorunları II. TDK Yayınları: 718. Ankara, 1999. S. 433-434.

Vardar, Berke vd.: Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. ABC Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul / Ankara / İzmir, 1998.